

AĞACIŞLƏMƏ

Azərbaycanda ağacışləmə sənəti də qədim tarixə malikdir. Arxeoloji qazıntılar zamanı Xanlardan tapılıb, Tunc dövrünə aid edilən ağac vəl, e.ə. II minilliyin sonuna aid olub, Mingəçevirdə küp qəbirdən tapılmış ağac qənddan, habelə yenə oradan tapılıb ilk orta əsrlərə aid olan çömçə, təknə və üzərində zərif naxışlar olan ağac vəl Azərbaycanda ağacışləmə sənətinin qədim dövrlərdən inkişaf etdiyini sübut edən maddi mədəniyyət nümunələridir.

Orta əsr müəlliflərinin əsərlərindən və Azərbaycanda olmuş səyyahların yol qeydlərindən vaxtilə burada ağacışləmə sənətinin yüksək inkişaf səviyyəsinə çatdığı aydın olur. XIV əsrdə yaşamış Həmdullah Qəzvini Ərdəbildə əhalinin ağacışləmə sənəti ilə məşğul olması və müxtəlif təsərrüfat alətləri ilə yanaşı, təknə-tabaq düzəltməsi haqqında məlumat verir [24].

XVII əsrdə Azərbaycanda olmuş fransız səyyahı J.Şarden burada yerli ustaların əla naxışlı qapı, pəncərə və tavan düzəltmələrini yazır.

Həmin əsrdə Azərbaycanda şəbəkə ustalarının əl işlərinə heyran qalan Fafael dyu Man qeyd edir ki, dülgərlər çoxlu çərçivəcikləri olan böyük pəncərələr hazırlayırdılar. Onların ən çox istifadə etdiyi ağac çinar və qozdan ibarətdir [25].

Azərbaycanda ağacışləmə sənətinin inkişafını təsdiq edən dəlillərdən biri də dilimizdə bu peşə ilə bağlı olan dülgər, şəbəkəçi, naccar, xarrat, çanaxçı, qudaqsaz, sandıqsaz, sazbənd və başqa istilahlardır. Həmin istilahlər sənətin bu sahəsində ixtisaslaşma getdiyini xəbər verir.

Orta əsrlərdə Azərbaycanın ağacışləmə ustaları müxtəlif ölçülü burğu, iskənə, balta, rəndə və b. alətlərdən geniş istifadə edirdilər.

Azərbaycanda bu sənətin geniş yayılması hər şeydən əvvəl, onun zəngin və bol ağac materialına malik meşə sərvəti, yerli əhalinin ağacdan hazırlanan məişət avadanlığı və istehsalat alətlərinə olan tələbatı ilə əlaqədardır. Başqa sənət növlərindən fərqli olaraq, ağacışləmə kənd yerləri üçün daha səciyyəvi olmuşdur.

Azərbaycanda ağacışləmə sənətinin başlıca mərkəzləri Quba, Lənkəran, Şamaxı, Şəki və Naxçıvan qəzaları, habelə Kiçik Qafqaz ərazisi olmuşdur. Buranın zəngin ağac növlərinə malik olan meşələri ağacışləmə sənətinin inkişafına şərait yaratmışdır. Azərbaycanın meşələrində bitən qarağac, pəlid, göyrüş, vələs, qaraçöhrə, cökə, nil, dəmirağacı, zoğal, alça, yemişan, əzgil, qoz, fındıq və s. ağac növlərindən ev əşyaları, məişət qabları, təsərrüfat alətləri və nəqliyyat vasitələrinin hazırlanmasında və inşaat işində geniş istifadə olunurdu. Keçmişdə hər bir azərbaycanlı ailəsinin ev məişətində istifadə edilən mətbəx ləvazimatı - çömçə, qaşığı, təknə, tabaq, hövsər, yaymaxın (dördəyaq), çanaq, oxlov, həvəngdəstə; toxuculuq alətləri - cəhrə, daraq, xanaağacı, şərbaf dəzgahları; təsərrüfat alətləri - xış, kotan, mala, tapan, vəl, bel, kürək, yaba, şana, dırmıq, yığan; nəqliyyat vasitələri - araba, kirşə, xizək; musiqi alətləri - saz, ud, tar, kaman, qaval, nağara və s. yerli ustalar tərəfindən hazırlanırdı.

Ənənəvi ağacışləmə sənətinin Azərbaycanda ən geniş yayılmış sahəsi ev avadanlığının, təsərrüfat alətlərinin və nəqliyyat vasitələrinin hazırlanması hesab edilirdi. Ağacışləmə ustaları tərəfindən düzəldilən məmulatın bir qismi yerli əhalinin tələbatını ödəməkdən əlavə, satış məqsədilə xaricə də göndərilirdi. XVII əsrin əvvəllərində Şamaxı tacirləri Həştərxana başqa satış malları ilə yanaşı, yerli ustalar tərəfindən hazırlanan 1000 ədəd ağac şana da aparmışdılar [26].

Əhalinin keçmiş məişətində beşik, miz, taxt, ağac çarpayı kimi ev əşyaları da az yer tutmurdu. Bu əşyalar şəhər əhalisi arasında daha geniş yayılmışdı.

Ağacışləmə sənətinin səciyyəsinə görə Azərbaycanın ayrı-ayrı etnoqrafik bölgələri bir-birindən fərqlənirdi. Bu fərq hətta eyni bir bölgənin özündə belə aydın təzahür edirdi. Belə ki, Quba qəzasının Çiçi, Nügədi, Amsar, Rustov kəndləri araba, Xaltan, Quşçu, Kömür, Zıxır kəndləri isə vəl, kürək, şana, təknə-tabaq istehsalı üzrə ixtisaslaşmışdı. Şəki bölgəsinin Tüntül, Xaçmaz, Xalxal, Vardanlı, Tərkəş, Sincan, Filfil, Baş Zəyzid kəndləri təkər istehsalı ilə məşğul olurdu. Şamaxı qəzasının Cülyan, Ximran kəndləri təknə-tabaq hazırlayırdı. XIX əsrin ikinci yarısında Azərbaycanda neft sənayesinin və şərab istehsalının inkişafı Bakı və Gəncə şəhərlərində çəlləkdüzəltmə sənətinin daha da inkişafına səbəb olmuşdu. Salyanda arabaçılıq, Lənkəran, Göyçay və Naxçıvanda təknə-tabaqçılıq Azərbaycanın başqa yerlərinə nisbətən daha geniş inkişaf etmişdi. Ağac məmulatı istehsalının qeyri bərabər inkişafı bir tərəfdən bölgələrin təbii-coğrafi şəraiti ilə əlaqədar idisə, digər tərəfdən ictimai-iqtisadi amillər ilə bağlı olmuşdur. Belə ki, XIX əsrin axırlarında Bakı şəhərində neft sənayesinin, Gəncədə isə şərab istehsalının inkişafı ilə əlaqədar həmin məhsulların daşınması bu şəhərlərdə ağacışləmənin yeni sahəsinin-çəlləkçiliyin inkişaf etməsinə səbəb olmuşdur. Bununla əlaqədar olaraq Bakı və başqa şəhərlərdə araba istehsalına da ehtiyac artmağa başlamışdı. Belə ki, 1879-cu ildə Bakıda çəllək düzəldilməsi ilə 5 nəfər məşğul olurdusa, 1896-cı ildə onların sayı artaraq 30 nəfərə çatmışdı [27]. Bakı neft sənayesinin nəqliyyata olan tələbatını ödəmək üçün Quba və Salyanda araba istehsalı da xeyli artmışdı.

Sifarişlə iş görən dülgərlərdən fərqli olaraq, xarratların istehsal etdikləri ağac məmulatı əksər hallarda satış bazarlarına çıxarılırdı. Məsələn, Quba qəzasının Xaltan, Zıxır, Kömür, Quşçu kəndlərində hazırlanan vəl, kürək, şana, belqalağı və s. qəzanın düzənlik zonasına gətirilərək satılır və ya taxılla dəyişdirilirdi, bəzi kəndlərdə araba istehsalı da satış məqsədi daşıyırdı. Qəzanın Çiçi və Nügədi kəndlərində hazırlanan arabalar Bakı bazarlarında satılırdı. Bu hal Lənkəran və Şəki bölgələrinin kəndlərində də müşahidə olunurdu. Dağətəyi kəndlərdə yerli ustalar müxtəlif ağac qablar və alətlər düzəldərək həftə bazarlarında satırdılar.

Etnoqrafik materiallar göstərir ki, ustalar hər bir alət üçün müvafiq ağac növü seçirdilər. Məsələn, şana, kürək, bəlsapı əsasən fıstıq və nil ağaclarından, təknə, tabaq, hövsər qoz və qızılağacdən, saz tut ağacından, araba təkərləri və kotanın çarxları, dəndə, vəl palıd və qarağaədən, çömçə, qaşiq cır armud, yemişan və fıstıq ağaclarından düzəldilirdi.

Ağacışləmə ustaları bir sıra ağaclardan həm də bəzək materialı kimi istifadə

edirdilər. Abşeronda badam, püstə, qara tut ağacları həm də bəzək materialı kimi işlədilmişdir. Bu və ya digər məmulat üçün ağac növü seçilərkən onun harada və nə məqsəd üçün istifadə ediləcəyi nəzərə alınır.

Xəmir təknəsini çox vaxt qovaq ağacından hazırlayırdılar. Əgər təknə süd sərmək üçün nəzərdə tutulurdusa, onda onu qovaq ağacından düzəltməzdilər. Çünki xalq təcrübəsi əsasında müəyyən olmuşdur ki, qovaqdan düzəldilən təknə (çanaq) südü qızcırtdıb xarab edir. Ona görə də süd sərmək məqsədilə hazırlanan təknə əsasən qoz, fıstıq, qızılağac və nil ağaclarından düzəldilirdi.

Təcrübədə müəyyən edilmişdir ki, xışın kötüyü üçün ən yaxşı material cır armud, cır tut (gər) və qaraçöhrə ağaclarıdır. Cır armud və ya cır tut ağaclarından düzəldilən xış kötüyünün səthi çox hamar olduğundan iş prosesində pəlçiq tutmurdu. Buna görə də belə xışla nəm torpaqları da şunlamaq olurdu. Göründüyü kimi, ustalar hər bir təsərrüfat aləti və ev əşyası üçün daha münasib ağac növü seçərkən onların nəinki istehsal, hətta fiziki xüsusiyyətlərini də nəzərə alırdılar.

Ağacışləmə sənətində ən vacib məsələlərdən biri ağacın vaxtında kəsilməsi və tədarükü idi. Ağac ustaları materiallıq ağacın kəsilmə dövrünə ciddi riayət edirdilər. Materiallıq ağacın kəsilmə dövrü ağacdən "suyun çəkilməsi" ilə müəyyən olunurdu. Bu müddət isə payızın soyuqları düşəndən qışın sonuna, yəni kiçik çillənin axırınadək davam edirdi. Sonra havalar isinməyə başladığından ağaclar "oyanır", xalq arasında deyildiyi kimi, "ağaca su yeriyirdi". Gövdəsinə su yerimiş ağac isə material məqsədilə istifadəyə yaramadığından tədarük olunmurdu.

Material tədarükündə sağlam ağacın seçilməsi də əsas şərtidir. Güney yerin ağacı daha sağlam və yaxşı inkişaf etmiş olur. Görünür, Günəş güneyləri çox tutduğundan burada ağac normal inkişaf edir. Münasib hesab edilən düz və düyünsüz ağac kəsilib doğranırdı.

Ağac məmulatını qurd vurmaması üçün pəlid, qarağac, yemişan, dəmirağacı və s. qaranlıqda, fıstıq, qovaq, söyüd, vələs, çinar kimi ağ rəngli ağaclar isə ay işığında kəsilirdi.

Ağacların kəsilməsində meşə baltası, ağac baltası və ya batman baltadan istifadə edilirdi. Batman baltalar ağır küplü və tiyələrinin daha böyük olmasına və uzun dəstəli olduqlarına görə ağacı daha tez kəsməyə, habelə yonmağa imkan verirdi.

Küplü baltadan fərqli olaraq nacaq gödək dəstəli, kiçik tiyəli və yüngül olur. Ağac əvvəlcə batman balta ilə, bir az sonra isə nacaqla kəsilirdi. Çünki ağac kəsildikcə kəsiyi daralmağa başladığından onu balta ilə kəsmək çətinləşirdi. Kəsilmiş ağacın qol-budağı vurulurdu. Hazırlanacaq alətin və ya əşyanın növündən asılı olaraq material burada müəyyən ölçülərdə kəsilərək lazımı yerə daşınırdı.

Ağac ustaları arasında dar ixtisaslaşma getmişdir. Onların bəziləri xərratlıq edərək ancaq ev əşyalarını, bəziləri kənd təsərrüfatı alətlərini hazırlayıb, bir qrupu isə dülgərlik, şəkəkəçilik, sazbəndlik, təkərçilik, araba bağlamaq və s. ilə məşğul olurdu.

Ağac üzərində ilk əməliyyat onun yonulmasından başlanır. Bu məqsədlə

balta, nacaq və kərkidən istifadə edilirdi. Material balta ilə kobud şəkildə yonulub müəyyən formaya salınır və işin tələbindən asılı olaraq digər əmək alətləri ilə işlənirdi.

Tikinti üçün kətil və pərdini balta ilə yonmaq kifayət edirdi. Bundan fərqli olaraq, xarratlıq sənətində ağac məmulatı üzərində müxtəlif bəzək, hamarlama, oyma və deşmə işləri aparılırdı. Bu məqsədlə xüsusi alətlər işlədilir. Ağac materiallarının yonulmasında tətbiq olunan əmək alətlərinin ən mürəkkəbi "xarrat dəzğahı" adlanan mexaniki yonma çarxı idi. Ən bəsit yonma vasitəsi yonqar idi. Uzunluğu 1-2 m olan ağac üst tərəfdən kətilərək, yonulacaq ağacın başı ora qoyulur və möhkəm dayanması üçün yanlardan ağac paralar vurulurdu. Ağacın düz yonulması üçün çox vaxt onun uzununu boyu ip tutulurdu. Taxta çəkmək üçün "ərəxana" adlanan xüsusi dəzğah işlənirdi. Yerdən 1,5 m-ə qədər hündür dirəklər üzərində quraşdırılan bu dəzğahın üzərinə qoyulmuş ağac "ərə" adlanan iri əl mişarı ilə çəkilirdi.

Ağacışləmə sənətində geniş istifadə edilən əmək alətlərindən biri də kərki olmuşdur. Bəzi rayonlarda kərkiyə tişə də deyilirdi. Ağac ustaları "əl kərkisi", digəri isə "ayaq kərkisi" olmaqla ölçü etibarilə bir-birindən fərqlənən iki cür kərki işlədirdilər.

Qısa dəstəli yüngül əl kərkisinin küpü çəkiç, tiyə yarığı kəlbətin, tiyəsi isə kəsər rolunu oynayır. Ayaq kərkisi ağır və uzun saplı olurdu. Buna görə də usta onu ayaq üstə duraraq işlədirdi.

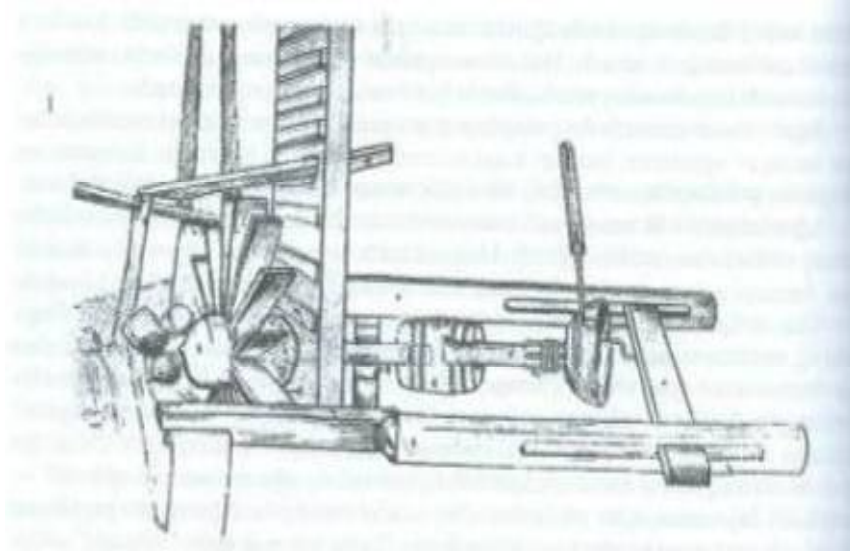
Bəzən əl kərkilərinin iki ağızlı növünə də təsadüf olunurdu. Onun bir tərəfi kərki tiyəsi, digər tərəfi isə balta tiyəsi formasında düzəldilirdi. Bu kərkilərdən qab-qasıq düzəltmək üçün istifadə edilirdi. Əl kərkisi təknə, hövsər, tabaq və kənd təsərrüfatı alətlərinin, tikinti materiallarının, məişət əşyalarının düzəldilməsində geniş tətbiq edilmişdir.

Ağac materialının hamarlanmasında dartı və rəndədən, mexaniki yonma işində lisə və əyridən, oyuq açmaq üçün burğu (burov) və iskanədən istifadə edilirdi. Dartı əsasən kürək, şana, dırmıq, yaba və bu kimi alətlərin hazırlanmasında işlədilir.

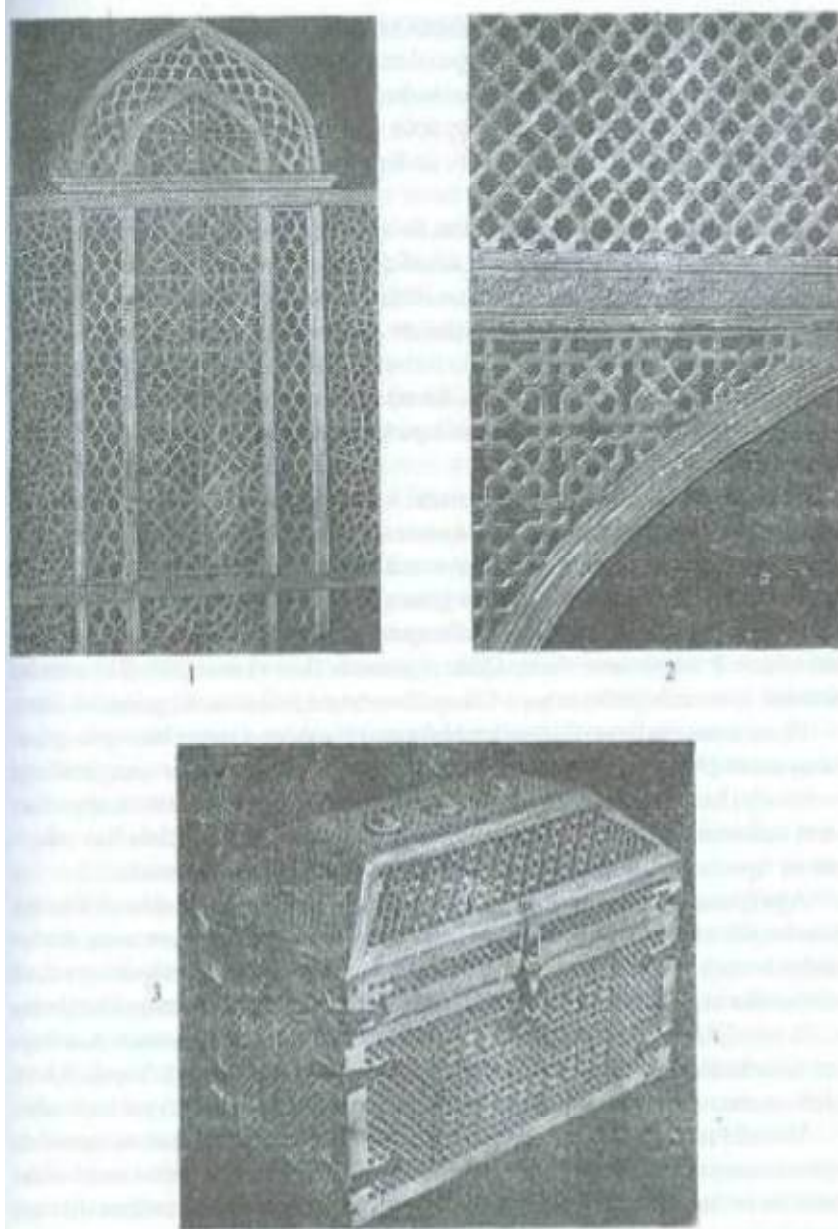
Oyma və deşmə əməliyyatlarında tətbiq olunan burğu və iskanələrin də müxtəlif növünə təsadüf olunurdu. Bunlar ölçü etibarilə bir-birindən fərqlənirdilər.

Ağacışləmə sənətində yeganə mexaniki əmək aləti xarrat dəzğahı olmuşdur. Xarrat çarxının əllə və su qüvvəsi ilə hərəkətə gətirilən növü olmuşdur (XIV tablo).

Quba, Lənkəran, Şəki-Zaqatala bölgələrində geniş yayılan su dəzğahında əsasən təknə-tabaq və araba topu hazırlanırdı. Burada su novla dəzğahın ağac pərləri üzərinə tökülərək onun sürətli hərəkətini təmin edir və bunun nəticəsində usta dəzğaha keçirilən ağac materialını hazırlayırdı. Ağacışləmə ustaları hazırladıqları alət və əşyalara forma və bəzək vermək üçün tişə, xətkəş, lisə, əyri və s. əmək alətindən istifadə edirdilər, Təkər topu hazırlamaq üçün əl çarxından da

XIV tablo. 1 - Xarrat dazgahı; 2 - Cörcənin iyri vasitəsilə yonulması.

XV tablo. 1,2 - Hıncalı motifli şalsaka nımmısları; 3 - Mıccrü.

istifadə olunmuşdur. Quruluş etibarilə su çarxından o qədər də fərqlənməyən bu mexaniki yonma alətinə el arasında "xarrat" da deyilirdi.

Ənənəvi ağacışləmə sənətinin çətin və mürəkkəb sahələrindən biri də təkərçilik olmuşdur. Bəzi kəndlərdə təkər ustası qismən xarrat və dülgər işlərini də görürdü. Əksər hallarda isə o, yalnız təkər istehsalı ilə məşğul olurdu. Digər tərəfdən təkər ustası eyni zamanda dəmirçi işini də görməli olurdu. Beləliklə, təkərçilik sənətkarlığın bir neçə sahəsini özündə birləşdirirdi.

Təkərin əsas hissələri (top, dəndə, daban) ağacdən, yardımçı ləvazimatı (qurşaq, boğaz) dəmirdən düzəldilirdi. Təkərin topu üçün qoz, dəndə, daban üçün palıd ən münasib ağac növü sayılırdı.

Təkərin top, dəndə və daban hissələrini hazırlamaq və onları quraşdırmaq üçün kəsmə, mişarlama, kindinləmə, kobud yonma, üzləmə yonma, sığalvurma, kərtmə, oyma, deşmə, çalib oturtma və s. kimi texniki üsullardan istifadə olunurdu.

Bədii şəkildə işlənmə texnikasına görə ağacışləmə sənətində oyma və şəbəkə xüsusi yer tutur. Oyma əsasən iki üsulla aparılırdı. Birinci üsulda ağacın yalnız bir üzü işlənir. Buna nümunə olaraq, Qusar rayonunun Həzrə kəndindəki XVI əsrə aid türbənin içərisində yerləşən şeyx Cüneydin qəbrinin üstünü misal gətirmək olar.

Oyma sənətinin ikinci üsuluna muzeylərimizdə saxlanan şərbət və ovşala qaşıqlarını misal göstərmək olar. İkiüzlü oyma üsulu ilə bəzədilmiş bu qaşıqların sapı sənətkarlıq baxımından xüsusi maraq doğurur. Bu üsuldan sandıq, mücrü, qapı, darvaza, məhəccər və tağların düzəldilməsində istifadə edilmişdir. Şəkildəki Xan sarayının və Gəncədəki Came məscidinin qapıları oyma üsulu ilə işlənmişdir.

Ağacışləmə sənətinin bədii sahələrindən biri də şəbəkəçilik olmuşdur (XV tablo). Şəbəkəçilik xüsusi peşə ustalığı, diqqət, səy və bacarıq tələb edən sənət növlərindəndir. Şəbəkə ustaları yaşayış evləri və sarayların qapı-pəncərələrini eyvan və şüşəbəndlərini, məscidlərin arakəsmələrini müxtəlif səciyyəli ornament ünsürlərinə malik şəbəkələrlə bənzəyirdilər. Şəkildə Xan sarayı (XVII əsr), İrəvanda Azərbaycan sənətkarları tərəfindən tikilmiş Pənah xanın sarayı (XVII əsr), Şuşada Kərim Mehmandarovun yaşayış evi (XIX əsr) bu baxımdan xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Müxtəlif ev avadanlığı və əmək, habelə musiqi alətlərinin hazırlanması sahəsində əldə olunmuş əməli təcrübə xalqımızın zəngin ağacışləmə ənənələrinə malik olduğunu və bu sənətin əsrlər boyu xalqın məişətində xüsusi rol oynadığını deməyə əsas verir.